

NOI POSIBILITĂȚI NORMATIVE ÎN CONTEXTUL RELAȚIILOR SOCIALE GENERATE DE GLOBALIZARE

COSTEL MATEI

New Normative Possibilities in the Context of Social Relations Generated by Globalization. The norms and institutions are developing, changing and adapting in a specific dynamic of the contemporary society. This evolution has the potential to transmit social and cultural elements that characterize the global community and represents the result of interactions between individuals. Every society has a certain set of norms and institutions, but today, because of globalization, we can approach the norms and institutions that have the possibilities to govern the relations between people that constitute the global society. In such a society, as happens in a national society, individuals have rights and obligations, and these are determined by a normative framework. My concern in this context is to demonstrate the theoretical possibility of the emergence of a set of norms and institutions which may have their roots in the social relations that are evolving under the influence of globalization.

Key words: globalization, social relations, society, norms, institutions, global justice.

Globalizarea poate fi definită ca fenomen al schimbării globale și, ca orice schimbare, aceasta se desfășoară pe mai multe niveluri. Putem discuta despre globalizarea economică, globalizarea comerțului și a piețelor, globalizarea științifică și tehnologică, globalizarea comunicării și informației, globalizarea consumului, globalizarea politică etc.¹ Jan Aart Scholte² identifică patru tipuri posibile de definire a globalizării:

Internaționalizarea: când globalizarea este interpretată astfel, se referă la creșterea tranzacțiilor și interdependențelor dintre state³. De aceea, „există o diferență semnificativă între o globalizare economică strictă și o economie foarte internaționalizată în care cele mai multe companii comercializează de la bazele lor în economii naționale distincte. În prima, politicile naționale sunt inutile de vreme ce rezultatele economice sunt determinate în totalitate de forțele pieței mondiale și de deciziile interne ale companiilor transnaționale. În a doua, politicile naționale rămân

¹ Pentru o analiză a dezbaterii contemporane cu privire la globalizare vezi David Held și Anthony McGrew, *The Global Transformations Reader, An Introduction to the Globalization Debate*, Policy Press, Cambridge, 2003.

² Toate traducerile utilizate în acest articol sunt realizate de către autor.

³ Cf. Jan Aart Scholte, *What is Globalization? The Definitional Issue – Again*, „CSGR Working Paper”, Nr. 109/02, 2002, p. 8.

viabile pentru că sunt esențiale pentru conservarea stilurilor și forțelor economiilor naționale și a companiilor care comercializează din interiorul acestora.”⁴

Liberalizarea: se referă la ridicarea restricțiilor de circulație a bunurilor și serviciilor între țări, proces prin care se formează o economie globală lipsită de granițe și deschisă comerțului mondial⁵.

Universalizarea: în acest sens globalizarea înseamnă *global* și *pretutindeni*, adică presupune un anumit tip de proces de dispersare a obiectelor și experiențelor către oamenii din toate părțile lumii. Această definiție presupune și convergența culturală, economică legală și politică⁶.

Occidentalizarea: presupune un anumit tip de universalizare cu particularitatea conferită de concepția unei răspândiri a valorilor structurii sociale contemporane specifică Occidentului și care se manifestă prin capitalism, industrializare, raționalism ș.a.⁷

Aceste definiții pot sublinia anumite aspecte ale globalizării, dar nu acoperă tot ceea ce înseamnă acest fenomen contemporan. Insuficiența definițiilor identificate anterior este observată și de Nolte și tocmai de aceea acesta propune o a cincea cale de definire a globalizării. „Această abordare identifică globalizarea ca fiind răspândirea planetară – și, mai recent, supra teritorială – a conexiunilor dintre oameni. Din această perspectivă, globalizarea implică reducerea barierelor în ceea ce privește contactele planetare. Oamenii au devenit mult mai capabili – fizic, legal, cultural și psihologic – să se angajeze în relații cu ceilalți într-o singură lume (one world).”⁸

Acesta este sensul pe care îl utilizez atunci când mă refer la globalizare. Prin globalizare înțeleg schimbările semnificative care au loc în spațiul social și care facilitează noi tipuri de relații sociale care se pot constitui în temelia necesară pentru identificarea unor norme și instituții globale. Spațiul social contemporan nu mai poate fi limitat de diferitele bariere care au îngrădit, în istoria noastră comună, relațiile dintre indivizi. „În prezent putem observa în arena transnațională rețele și organizații care fac față creșterii nevoii de coordonare a unei societăți globale din ce în ce mai complexă.”⁹ În acest context, este nevoie de norme și instituții globale capabile să gestioneze problemele globale apărute pe fondul noilor relații sociale dintre indivizi și a creșterii interdependenței dintre state. Astfel poate fi realizat cadrul normativ care ar putea să susțină dreptatea globală.

Noi posibilități normative ale societății contemporane

Dar care sunt mecanismele care pot contribui la emergența unor astfel de norme și instituții? În primul rând, mă refer la norme înțelegând acele reguli care

⁴ Paul Hirst și Grahame Thompson, *Globalization in Question: The International economy and The Possibilities of Governance*, Polity Press, Cambridge, 1996, p. 185.

⁵ Cf. Jan Aart Scholte, *What is Globalization? The Definitional Issue – Again*, „CSGR Working Paper”, Nr. 109/02, 2002, p. 10.

⁶ *Ibidem*, p. 11.

⁷ *Ibidem*, p. 12.

⁸ *Ibidem*, pp. 13-14.

⁹ Jurgen Habermas, *A Political Constitution for the Pluralist World Society?*, în „Anales de la Cátedra Francisco Suárez”, nr. 39, 2005, p. 126.

prevăd tipul de acțiuni care trebuie desfășurate, permise sau interzise. În al doilea rând, normele pot decurge din valori, dar rolul lor principal este acela de a funcționa ca mijloace prin intermediul cărora valori și idealuri morale, precum dreptatea, să poată fi realizate. Iar normele care implică reciprocitatea și care se adresează întregului grup se califică drept instituții. Astfel, instituțiile reflectă comportamente organizate și previzibile. „O instituție furnizează mijloacele de orientare pentru un număr mare de actori. Aceasta le permite să-și coordoneze acțiunile [...] Existența acestora este fundamentală pentru societatea civilizată. Permite fiecăruia dintre noi să ne bazăm pe acțiunile a mii de anonimi despre ale căror planuri și scopuri individuale nu putem ști nimic.”¹⁰

Una dintre problemele importante din filosofie și din științele sociale o reprezintă apariția normelor. Nu îmi propun, desigur, să rezolv această problemă, ci doar să explorez, în cele ce urmează, ipotezele pe care le consider importante cu privire la existența și emergența normelor și posibila aplicare a rezultatelor conceptuale în contextul problematicii specifice globalizării.

Interese individuale și emergența normelor globale

David Hume furnizează o importantă abordare evoluționistă asupra normelor care „pornește de la identificarea avantajelor cooperării sociale, cele mai importante fiind, după Hume, în număr de trei: sporirea forței, a abilităților (în special deoarece cooperarea face posibilă specializarea, prin diviziunea muncii) și a siguranței oamenilor (capacitatea de apărare a unui grup este superioară celei a unui individ).”¹¹

Filosoful ilustrează acest argument prin următoarea analogie: „Doi oameni, care trag vâslele unei bărci o fac în baza unui acord sau convenții, deși niciunul nu a promis nimic celuilalt. [...] Această experiență ne asigură și mai mult că sensul interesului a devenit comun tuturor celor alături de care trăim și ne oferă încrederea într-o regularitate viitoare a conduitei lor. Și numai în baza acestei așteptări stă moderația și abținerea noastră.”¹² Ceea ce dorește Hume să sublinieze prin această analogie este faptul că normele apar ca rezultat al obiceiurilor și al experiențelor oamenilor în cercetarea posibilelor căi de a dobândi un anumit tip de echilibru în viața socială.

În același fel, membrii societății globale, cu toate experiențele lor, pot concluziona că soluția cea mai eficientă, chiar și dacă acceptăm o natură umană egoistă, este cooperarea. Și la nivel global, aceasta reprezintă cea mai eficientă cale de îndeplinire a scopurilor individuale, dar și a celor globale precum dreptatea, conviețuirea pașnică și securitatea pentru că forța și abilitățile societății globale au capacitatea de a depăși mai ușor obstacolele care împiedică realizarea acestora. Înțelegând astfel, cooperarea poate genera norme globale necesare într-o societate în care indivi-

¹⁰ Ludwig Lachmann, *The Legacy of Max Weber*, Glendessary Press, Berkeley, 1971, p. 49.

¹¹ Emanuel-Mihail Socaciu, *Despre o tradiție evoluționistă în abordarea regulilor morale*, în Laurențiu Staicu (ed.), *Raționalitate și evoluție. Explorări filosofice ale complexității*, vol. I, Editura universității din București, București, 2009, pp. 261-262.

¹² David Hume, *A Treatise of Human Nature*, Oxford University Press, London, 1960, p. 490.

zii interacționează la nivel social, economic, politic și cultural, iar în urma experiențelor date de aceste conexiuni repetate trebuie să apară și cel mai potrivit și eficient context normativ.

Norme și instituțiile legitime care să le gestioneze vor apărea în mod natural, prin alegerile raționale ale indivizilor determinate de experiența interacțiunilor dintre ei. În acest sens, „explicația pe care filosoful scoțian o oferă apariției și persistenței regulilor morale impresionează prin simplitate și eleganță: mecanismul descris este unul de tipul mâinii invizibile, regulile apărând ca un produs secundar al activității *naturale* a unor indivizi ce își urmăresc propriile interese private și, în mod accidental, dezvoltă un sistem care se dovedește a fi în interesul tuturor.”¹³ Chiar dacă pare o „narațiune istorică, o descriere a unui proces repetitiv”¹⁴ concepția lui Hume „pornește de la identificarea avantajelor cooperării sociale”.¹⁵ Sporirea forței, a abilităților și a securității, cele trei avantaje importante identificate de Hume, reprezintă, alături de altele, specifice contextului globalizării, precum evitarea conflictelor dintre state, dezvoltarea economică, dreptatea globală și schimburile de informații științifice și academice, o parte din avantajele cooperării globale ce pot alimenta emergența unor noi proiecte normative.

„A dezvolta acțiuni caritabile, blândețea, binefacerea, generozitatea, clemența, moderația, echitatea sunt cele mai importante dintre calitățile morale care sunt înțelese la nivelul simțului comun ca virtuți sociale, pentru că marchează tendința către binele comun.”¹⁶ Acestea reprezintă virtuți naturale pentru că sunt motivate de plăcerea și durerea pe care o resimțim prin empatia care are calitatea de a conecta oamenii. „Avem o idee vie, față de orice este legat de noi. Toate ființele umane sunt legate de noi prin asemănare. Astfel persoanele lor, pasiunile lor, durerile și plăcerile lor trebuie să se resimtă asupra noastră într-o manieră vie și să producă o emoție similară cu cea originală.”¹⁷ Dar în viziunea lui Hume nu există nici un fel de motivație naturală care să determine individul să acționeze în mod drept.

Calitățile morale reprezintă virtuți naturale pentru că apar prin mecanismele descrise anterior. Dreptatea nu apare în același fel. De aceea „trebuie să acceptăm că sentimentul dreptății și nedreptății nu derivă în mod natural, ci apare în mod artificial, dar necesar, din educație și convențiile umane.”¹⁸ Faptul că dreptatea este o virtute artificială poate fi explicată în două feluri: natura umană nu determină indivizii să acționeze în mod drept și, apoi, contemplarea unei acțiuni drepte nu produce plăcere, așa cum se întâmplă, de exemplu, în cazul acțiunilor caritabile¹⁹. Diferența dintre virtuțile naturale și dreptate rezidă în faptul că binele care reiese din cea de-a doua reprezintă rezultatul acțiunilor repetate care furnizează o anumită

¹³ Emanuel-Mihail Socaciu, *op. cit.*, p. 261.

¹⁴ *Ibidem*, 261.

¹⁵ *Ibidem*, 261.

¹⁶ David Hume, *A Treatise of Human Nature*, Oxford University Press, London, 1960, p. 578.

¹⁷ *Ibidem*, p. 369.

¹⁸ *Ibidem*, p. 483.

¹⁹ Vezi David Hume, *A Treatise of Human Nature*, Oxford University Press, London, 1960, pp. 578-579.

recurență a acțiunilor avantajoase într-un sistem sau schemă socială. „Când las celelalte persoane în pericol natura mea umană este motivația mea și cu cât sprijinul meu este mai mare, cu atât mai mult voi promova fericirea celorlalte creaturi umane.”²⁰

Având în vedere această abordare, putem să acceptăm faptul că indivizii pot beneficia de mai multe avantaje într-un sistem social drept, alimentat de globalizare, decât în lipsa lui. Astfel, societatea furnizează indivizilor stabilitate, bunuri publice, securitate și alte avantaje care nu ar putea fi dobândite în lipsa ei. Toate acestea sunt periclitare într-o orânduire fundamentată pe alte principii decât cele de dreptate. Normele și instituțiile societății globale trebuie să rezulte și din această nevoie comună pentru principii, standarde și legi drepte care să guverneze relațiile dintre persoane.

Teoria lui Hume a fost dezvoltată și de Thomas Schelling. Recunoscut drept unul dintre cei mai importanți teoreticieni în aplicarea teoriei jocurilor și a alegerii raționale în probleme de natură politică și relații internaționale, Schelling²¹ își fundamentează analizele pe comportamentul uman și pe logică. Din perspectiva acestuia, fenomenele sociale pot fi explicate ca fiind consecințele neplănuite ale agregării interacțiunilor individuale. În acest sens, „oamenii au preferințe, urmăresc scopuri, încearcă să minimizeze eforturile sau greutățile, maximizează confortul, caută companie sau o evită și se comportă în conformitate cu scopurile lor. Scopurile sau obiectivele au legătură directă cu alți oameni și cu comportamentul acestora sau sunt constrânse de un mediu alcătuit din alți oameni care își urmăresc propriile scopuri. Ceea ce avem este un mod tipic de comportament contingent, un comportament care depinde de ce fac ceilalți.”²² De aici rezultă că interesele noastre sunt cele care ne determină să facem anumite alegeri sau să acționăm într-un anumit fel.

Mediul în care ne desfășurăm este unul în care există alți agenți cu propriile interese. Normele și instituțiile apar la congruența acestor interese. Ele impun limitări fiecărui individ și garantează drepturile și cadrul normativ care să faciliteze urmărirea obiectivelor personale.

În contextul globalizării, dorințele de maximizare a șanselor sociale și de împlinire personală îi fac pe oamenii care provin din culturi, din medii și din contexte sociale diferite să trăiască împreună în cartiere, orașe, țări și să alcătuiască societatea globală.

Analiza realizată de către David Lewis s-a concentrat de asemenea pe teoria alegerii raționale fiind influențat de abordarea lui Schelling. Importanța teoriei sale se datorează în mare parte faptului că sugerează o abordare naturalistă asupra normelor sociale, urmând tradiția începută de Hume. Lewis demonstrează emergența normelor și felul în care acestea pot avea o legitimitate autentică care să provină din participarea indivizilor la crearea acestora, fără a fi nevoie să se aducă argumente factuale sau expli-

²⁰ *Ibidem*, p. 579.

²¹ Laureat al Premiului Nobel pentru economie în 2004 în special pentru contribuțiile deosebite aduse teoriei jocului.

²² Thomas Schelling, *Micromotives and Macrobehavior*, W. W. Norton & Company, Toronto, 1978, p. 17.

cații metafizice. Astfel, convențiile reprezintă soluții la jocurile de coordonare în care fiecare urmărește să se conformeze dacă și ceilalți vor proceda similar.

Lewis sugerează, prin intermediul teoriei sale, posibilitatea de coordonare prin care să fie dobândit un echilibru care să sprijine agenții în realizarea obiectivelor. Lewis face apel la crearea unor precedente. Astfel, în momentul în care aceștia reușesc să rezolve cu succes o anumită problemă s-a creat un precedent. În momentul în care grupul va întâmpina aceeași problemă de coordonare se vor putea raporta la acesta pentru identificarea soluțiilor. „Cu cât există mai multe similarități între noua problemă și precedentă, cu atât mai mult crește posibilitatea agreării anumitor analogii, cu atât mai puțin spațiu va rămâne pentru ambiguități și cu atât mai ușor va fi ca precedentul să fie urmat.”²³ În acest fel pot fi create o multitudine de precedente. „Putem avea de-a face cu o clasă de probleme de coordonare anterioară, analogă problemei noastre actuale și în care a fost dobândit un echilibru analog de coordonare.”²⁴ Mai multe precedente create sunt folositoare pentru că diferențele dintre precedente sprijină soluționarea ambiguităților.

Când membrii grupului se vor coordona cu succes cu o anumită regularitate, aceasta va putea fi observată și ei vor dezvolta o preferință de a se coordona în raport cu regularitatea creată. „Avem tendința de a repeta acțiunea care a reușit înainte dacă nu avem motive suficiente să procedăm altfel.”²⁵ De aceea, atunci când există o regularitate se creează și o așteptare generală ca oamenii să se conformeze. Consecința importantă a acestui model constă în crearea unui model stabil de comportare care se bazează pe așteptările generale ale fiecărui grup cu privire la modurile tipice în care aceștia se vor comporta. Agenții care stabilesc precedentul au toate motivațiile de a-l urma. Fiecare nouă acțiune realizată în conformitate cu regularitatea creată aduce noi experiențe la conformitatea generală. Experiența noastră de conformitate generală ne-a condus, prin forța precedentului, la constituirea așteptărilor cu privire la conformitatea în viitor. Aceste așteptări ne determină să ne conformăm, așa cum vor face și ceilalți, de vreme ce aceasta pare să fie cea mai bună cale de a dobândi echilibrul necesar pentru satisfacerea preferințelor individuale. Prin această modalitate se creează încrederea, necondiționată de timp, că membrii unei anumite populații se vor conforma unei anumite regularități pentru a putea rezolva problemele de coordonare²⁶. Acesta este fenomenul prin care se produc convențiile sociale.

Modul în care Lewis definește convențiile nu conține termeni normativi precum *trebuie*, *ar trebui* sau alții. Dar consider că acesta este îndreptățit să creadă că aceste convenții, generate prin procesul analizat anterior, ar trebui să fie norme, regularități cărora oamenii trebuie să se conformeze. „Orice convenție este, prin definiție, o normă care conține prezumția că oamenii trebuie să se conformeze. Argumentez acum că este, tot prin definiție, o normă socială puternică: este de așteptat ca persoanele să se conformeze, eșecul în a te conforma tinde să atragă răspunsuri nefavorabile din partea celorlalți.”²⁷

²³ David Lewis, *Convention. A Philosophical Study*, Blackwell Publishers, Oxford, 2002, p. 38.

²⁴ *Ibidem*, p. 39.

²⁵ *Ibidem*, p. 36.

²⁶ *Ibidem*, p. 41.

²⁷ *Ibidem*, p. 99.

Procesul demonstrat de Lewis poate justifica emergența normelor în orice tip de societate, fie ea națională sau globală. Problemele noastre globale pot fi rezolvate prin coordonarea acțiunilor pe care le desfășurăm. Există cu certitudine posibilitatea ca acțiunile de succes să fie reproduse cu o anumită regularitate care să creeze un precedent demn de urmat, așteptări cu privire la comportamentele celorlalți, obligații cu privire la comportamentul meu și, pe cale de consecință, convențiile și normele globale capabile să guverneze comportamentul și conduita noastră.

Normele și instituțiile globale își pot avea originea în acest fenomen evolutiv deoarece cercetarea soluțiilor pentru problemele pe care le întâmpinăm în coordonarea acțiunilor noastre, menite să realizeze anumite obiective globale, are capacitatea de a genera convențiile capabile să ordoneze activitatea noastră comună.

Și Edna Ullmann-Margalit încearcă să furnizeze o explicație cu privire la evoluția normelor pornind de la interesele și preferințele individuale. Aceasta argumentează²⁸ în favoarea ideii că normele care reglementează comportamentele individuale și conviețuirea socială pot fi explicate prin intermediul unor metode teoretice despre care consideră că alcătuiesc nucleul în acest domeniu de interes: dilema prizonierului, jocurile de coordonare și jocuri de inegalitate²⁹.

Aceasta consideră că o normă care poate rezulta din analiza teoretică a dilemei prizonierului este o normă care susține cooperarea și nu necooperarea, în anumite situații particulare. Dacă tipul acestora de norme ar fi respectate de către toți sau aproape toți cei care sunt implicați în mod colectiv în anumite situații, cu toții ar avea de câștigat. Dacă un grup a avut succes prin cooperare, atunci apare o normă de cooperare și există, prin urmare, motive pentru care aceasta să existe³⁰.

Dacă admitem această concluzie a lui Ullmann-Margalit, atunci avem motive să credem că prin aplicarea aceleiași metode teoretice în contextul globalizării putem deduce că normele globale sunt norme care încurajează cooperarea, manifestare care poate contribui la bunăstarea fiecăruia.

Posibilitatea normelor de cooperare în societatea globală: o reinterpretare a teoriei lui Hayek

O altă teorie importantă cu privire la emergența normelor este dezvoltată de Friedrich Hayek. Neajunsurile teoriei lui Hayek au fost subliniate în diferite ocazii de cei care au criticat concepția sa. Martin De Vlieghere³¹, Geoffrey M. Hodgson³²,

²⁸ Edna Ullman-Margalit, *The Emergence of Norms*, Oxford University Press, Oxford, 1997, p. VIII.

²⁹ Nu îmi propun aici să dezvolt sau să reconstruiesc argumentele furnizate de Edna Ullman-Margalit, ci doar să amintesc concluziile teoretice pe care aceasta le-a dobândit în urma analizei sale.

³⁰ *Ibidem*, p. 60.

³¹ Vezi Martin De Vlieghere, *A reappraisal of Friedrich A. Hayek's cultural evolutionism*, în „Economics and Philosophy”, 10(2), 1994, pp. 285–304.

³² Vezi Geoffrey M. Hodgson, *Hayek's Theory of cultural evolution: an evaluation in the light of Vanberg's critique*, în „Economics and Philosophy”, 7(1), 1991, pp. 67–82.

Viktor Vanberg³³ sau Ulrich Witt³⁴ au susținut că abordarea lui Hayek, prin care încearcă să construiască o concepție despre evoluție bazată pe noțiunea de selecție de grup printr-o metodologie individualistă este sortită eșecului, motiv pentru care teoria sa poate fi considerată incoerentă³⁵.

Cu toate acestea, Gerald Edelman³⁶, Douglas B. Bernheim³⁷ și alții au dezvoltat teorii care au validat munca lui Hayek. În urma unei abordări analitice³⁸ asupra argumentelor criticilor și ale susținătorilor putem concluziona că „analiza lui Hayek asupra emergenței normelor sociale este coerentă în raport cu principiile sale metodologice, iar aceasta a fost subiectul mai multor validări teoretice și empirice.”³⁹

Dat fiind că ader la această concluzie și pentru că nu îmi propun aici să analizez argumentele pentru sau împotriva teoriei lui Hayek, mă voi limita la a analiza teoria sa cu privire la emergența normelor și voi încerca să arăt felul în care aceasta poate fi extinsă la nivelul societății globale. Așadar, geneza teoriei lui Hayek rezidă în constatarea tendinței indivizilor de a alcătui și de a trăi în grupuri. Una dintre consecințele traiului în asemenea grupuri constă în asumarea unor scopuri comune și îndeplinirea acestora într-un mediu care este deopotrivă sursa soluțiilor, dar și a obstacolelor. În acest cadru, cooperarea devine singura posibilitate prin care grupul poate beneficia de toate avantajele mediului în care se desfășoară și prin care poate depăși obstacolele întâmpinate.

Hayek consideră că civilizația contemporană este posibilă prin prisma adaptării comportamentale și prin identificarea unor noi metode de cooperare pentru supraviețuirea grupului. Un rol important pentru succesul cooperării civilizației contemporane îl reprezintă capacitatea de a învăța care a dezvoltat o cunoaștere ce le-a prilejuit indivizilor o putere mai mare asupra mediului și le-a permis acestora să coopereze cu un număr din ce în ce mai mare de indivizi. Mai mult, „cunoașterea, o dată dobândită, devine disponibilă în mod gratuit, în beneficiul tuturor. Grație darului pe care îl reprezintă cunoașterea acumulată prin experimentele unora dintre membrii societății, devine posibil progresul general, iar realizările deschizătorilor de drum facilitează

³³ Vezi Viktor Vanberg, *Spontaneous market order and social rules: a critique of F.A. Hayek's Theory of Cultural Evolution*, în „Economics and Philosophy”, nr. 2, 1986, pp. 75–100.

³⁴ Vezi Ulrich Witt, *Evolutionary Economics: Some Principles*, în Ü. Witt (ed.), *Evolution in Markets and Institutions*, Physica, Würzburg, 1993, pp. 1–16.

³⁵ Cf. Agnès Festré și Pierre Garrouste, *The economic analysis of social norms: A reappraisal of Hayek's legacy*, în „Springer Science + Business Media”, 2009, p. 2.

³⁶ Vezi Gerlad Edelman, *Neural Darwinism, the Theory of Neural Group Selection*, Oxford University Press, Oxford, 1989. (Gerlad Edelman este laureatul Premiului Nobel pentru medicină în anul 1972).

³⁷ Vezi Douglas B. Bernheim, *A theory of conformity*, în „Journal of Political Economy”, 102 (5), 1994, pp. 841–877.

³⁸ Nu îmi propun aici să dezvolt o asemenea analiză deoarece nu o consider relevantă pentru scopul propus. Pentru o abordare detaliată în acest sens vezi Agnès Festré și Pierre Garrouste, *The economic analysis of social norms: A reappraisal of Hayek's legacy*, în „Springer Science + Business Media”, 2009.

³⁹ Agnès Festré și Pierre Garrouste, *The economic analysis of social norms: A reappraisal of Hayek's legacy*, în „Springer Science + Business Media”, 2009, p. 19.

înaintarea celor ce vin din urmă.”⁴⁰ Așadar, la temelia societății contemporane caracterizată de globalizare stă și cunoașterea dobândită prin experiența predecesorilor noștri cu privire la cooperarea care a sprijinit evoluarea grupului nostru social și extinderea sa globală.

Normele sociale au evoluat de la o generație la alta prin imitație și învățare și au făcut posibilă coordonarea activităților indivizilor la scară macro. Acesta este procesul care explică posibilitățile curente de extindere a grupului social la nivel global. Societatea globală poate fi interpretată, potrivit teoriei lui Hayek, ca fiind rezultatul acestei evoluții permanente a omului și a normelor și instituțiilor care garantează succesul individual și al grupului în ansamblul lui. „Ar trebui să ținem cont că, datorită progreselor din trecut – extinderea globală a comunicării rapide și facile a cunoștințelor și ambițiilor – am fost lipsiți de șansa de a alege dacă dorim sau nu progresul rapid și continuu. Elementul nou în poziția noastră actuală, motivul care ne forțează să mergem înainte, este acela că realizările noastre au devenit obiect al dorinței și invidiei restului lumii. Indiferent dacă, dintr-un punct de vedere mai înalt, civilizația noastră este într-adevăr mai bună, trebuie să recunoaștem că rezultatele ei materiale sunt dorite de toți cei ce au ajuns să le cunoască.”⁴¹

Chiar dacă în societatea globală nu ar trebui să se pună problema unei ierarhii a civilizațiilor, ceea ce putem extrage din această concluzie este ideea potrivit căreia această societate sprijină dobândirea unor rezultate personale care îi determină și pe ceilalți să-și dorească să facă parte din aceasta, să participe în cadrul cooperării globale. Progresele extinderii globale și realizările acesteia determină un comportament asociativ alimentat de dorința de a beneficia de avantajele societății globale.

Normele de acest tip s-au dezvoltat într-o manieră în care au înlocuit instinctele înnăscute. Normele sunt utile deoarece s-au adaptat la situațiile și problemele recurente și i-a sprijinit pe membrii societății să fie mai eficienți în urmărirea scopurilor propuse. Dezvoltarea acestora este determinată de utilitatea lor dovedită nu numai într-un caz particular, ci într-o varietate de situații. Ele nu sunt rezultatele soluționării unei anumite situații, ci el eficienței demonstrate într-o multitudine de probleme diferite. „Cunoașterea care le-a dat formă nu este cunoașterea unor efecte viitoare al unor situații particulare, ci este cunoașterea recurenței unui anumit tip de situații sau sarcini problematice, a rezultatelor pe care le dobândește cu regularitate în serviciul unei varietăți ample de scopuri ultime.”⁴² Normele rezultă, dată fiind această perspectivă, din utilitatea remarcată în rezolvarea problemelor și a sarcinilor pentru îndeplinirea unei arii variate de scopuri. Astfel, acestea nu au fost construite în mod deliberat ca răspunsuri la situații particulare, ci au fost selectate într-un proces de evoluție. Acest proces explică și apariția normelor globale. Normele care emerg în această manieră își pot demonstra funcționalitatea în orice tip de societate și datorită acestui proces evolutiv ele transcend granițele naționale și pot soluționa problemele și sarcinile dificile întâmpinate pe drumul către realizarea unor scopuri ultime globale.

⁴⁰ Friedrich A. Von Hayek, *Constituția libertății*, Institutul European, Iași, 1998, p. 67.

⁴¹ *Ibidem*, p. 74.

⁴² Friedrich A. Von Hayek, *Law, Legislation and Liberty. A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy*, Routledge Classics, London and New York, 2013, p. 188.

Hayek introduce în acest mod ideea evoluției culturale. Ordinea socială contemporană decurge nu dintr-un anumit tip de arhitectură socială prestabilită, ci prin faptul că cele mai eficiente instituții și norme aflate într-un proces de competiție vor prevala. „Cultura nu este nici artificială, nici naturală, nici transmisă genetic și nici construită rațional. Reprezintă o tradiție a regulilor de conduită învățate care nu au fost niciodată *inventate* și ale căror funcții nu sunt înțelese de obicei de indivizii care acționează.”⁴³ Înțelegem că civilizația umană contemporană este posibilă datorită subjugării instinctelor noastre naturale și de aceea consider că înlocuirea lor cu norme a facilitat evoluția culturală și formarea unei societăți globale care se dezvoltă gradual.

O concluzie ce poate fi extrasă acum este aceea că orice construcție și orânduire socială poate fi explicată în termenii unei evoluții culturale, unui proces de selecție, iar menținerea acestora depinde de adaptarea lor constantă la schimbările mediului în care se dezvoltă. Instituții precum familia, limba, legea, proprietatea privată, piața și banii au evoluat de asemenea în mod spontan și nu ca rezultat al unei construcții raționale.

Ordinea spontană: o posibilă interpretare a societății globale

Teoria ordinii spontane a lui Hayek reprezintă o analiză socială care se înscrie în tradiția începută de unii gânditori precum David Hume și Adam Smith⁴⁴ și este influențată de lucrările teoreticienilor din Școala Austriacă de Economie precum Carl Menger⁴⁵ și Ludwig von Mises⁴⁶. Complexitatea ordinii sociale este înțeleasă de Hayek în sensul pe care îl alocă ordinii spontane: „în procesul transmițerilor culturale, prin care sunt transmise moduri de conduită de la o generație la alta, are loc un proces de selecție prin care anumite moduri de conduită prevalează și conduc la formarea unei ordini mai eficiente pentru întregul grup, iar grupul va prevala astfel altora.”⁴⁷ Societatea reprezintă, potrivit acestui argument, o ordine constituită în mod spontan prin intermediul selecției intergeneraționale a normelor și instituțiilor care contribuie la succesul comunității. Grupurile care se dezvoltă în această manieră par a fi dezirabile.

Hayek consideră, în acești termeni, că normele de conduită nu derivă dintr-un anumit tip de cunoaștere asupra unor evenimente, probleme, sarcini concrete pe care indivizii le vor întâmpina, ci sunt o adaptare la mediul în care se dezvoltă grupul care constă în norme pe care le-au dezvoltat și pentru care nu vor putea furniza justificări raționale. „Câtă vreme astfel de norme au predominat deoarece grupul care le-a adoptat a avut mai mult succes, nimeni nu va putea ști de ce acel grup a reușit și de ce, în consecință, normele sale au devenit general acceptate.”⁴⁸ Ordinea spontană explică modul în care anumite norme sprijină succesul grupului. Succesul societății

⁴³ *Ibidem*, p. 488.

⁴⁴ Vezi Adam Smith, *Avuția națiunilor*, Publica, București, 2011.

⁴⁵ Vezi Carl Menger, *Principles of Economics*, Ludwig von Mises Institute, Auburn, 2007.

⁴⁶ Vezi Ludwig von Mises, *Human Action*, Contemporary Books, Chicago, 1966.

⁴⁷ Friedrich A. Von Hayek, *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, University of Chicago, Chicago, 1978, p. 9.

⁴⁸ Friedrich A. Von Hayek, *Law, Legislation and Liberty. A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy*, Routledge Classics, London and New York, 2013, p. 173.

globale poate fi determinat de norme și instituții general acceptate și adoptate, indiferent dacă vor putea fi furnizate sau nu motivații raționale pentru existența acestora. Dacă societatea globală se va dovedi un grup care poate sprijini succesul membrilor săi și îndeplinirea scopurilor lor comune, atunci putem admite că aceasta a dobândit cele mai bune reguli și instituții posibile.

Civilizația noastră globală poate fi considerată, din această perspectivă, o construcție spontană, neintenționată, dar al cărei progres este inevitabil în contextul globalizării. Adaptarea permanentă a normelor și instituțiilor noastre la mediul globalizat tinde să construiască cadrul general în care societatea globală să se dezvolte. Dacă mediul se schimbă, iar acest lucru se petrece sub influența globalizării, atunci vor apărea și noi posibilități normative. Civilizația „nu a rezultat din construcția umană sau din intenția sa, ci în mod spontan: a reieșit din conformarea neintenționată unor anumite tradiții și practici morale.”⁴⁹

Reiese de aici ideea că emergența civilizației globale poate avea și rădăcini neintenționate, poate fi rezultatul unei spontaneități rezultată din conformitatea indivizilor în fața practicilor morale care sprijină dezvoltarea grupului și a membrilor lui. Aceasta deoarece conformitatea nu este altceva decât înțelegerea unanimă a succesului normelor și instituțiilor societății globale, reprezintă o recunoaștere a eficienței lor.

Emergența normelor care promovează dreptatea globală: Robert Axelrod și strategia cooperării

Un alt răspuns important cu privire la emergența normelor provine din teoria lui Robert Axelrod. Teoria acestuia pornește de la întrebarea „în ce condiții va rezulta cooperarea într-o lume a egoiștilor și în lipsa unei autorități centrale?”⁵⁰ Această întrebare își are originea în două premise complementare: pe de o parte oamenii nu sunt „îngeri” și au tendința de a fi egoiști, iar pe de altă parte și în pofida premisei anterioare, cooperarea este o manifestare comună pe care se fundamentează civilizația noastră.

Axelrod consideră că această problemă este importantă prin prisma rolului important pe care un posibil răspuns l-ar avea în:

1. Filosofia politică. Hobbes justifică statul prin relevanța pe care o are pentru a susține cooperarea dintre indivizi care ar fi altfel imposibilă în starea naturală. O demonstrație care să arate posibilitatea cooperării mutuale între persoanele raționale și egoiste prin interpretarea Dilemei Prizonierului ar furniza un argument puternic pentru susținerea ideii că statul nu ar trebui să fie universal, nu este singura posibilitate care să garanteze relațiile bazate pe reciprocitate dintre indivizi.

2. Politica internațională. Națiunile interacționează astăzi în lipsa unei puteri suverane, centrale care să arbitreze aceste relații bazate pe cooperare contrazicând interpretarea realismului și neorealismul politic care argumenta împotriva acestei posibilități. Un răspuns dobândit pe calea aplicării Dilemei Prizonierului rezolva o multitudine de probleme generate de dilema securității în anarhia internațională,

⁴⁹ Friedrich A. Von Hayek, *The Fatal Conceit. The Errors of Socialism*, University of Chicago Press, Chicago, 1991, p. 6.

⁵⁰ Robert Axelrod, *The evolution of Cooperation*, Basic Books, New York, 1984, p. 3.

precum cursa înarmării, alianțele și competiția între acestea, conflictele și comportamentele care presupun necooperarea.

3. Schimburile economice și sociale. Schimburile sociale și economice care au loc în fiecare zi între noi, la nivel național și la nivel global, nu sunt reglementate de o autoritate centrală. Acestea sunt prilejuite de conștientizarea faptului că interacțiunile viitoare vor fi afectate de rezultatele interacțiunilor curente.

4. Politica economică internațională. Corporațiile multinaționale pot aplica diferite măsuri împotriva țărilor în care activează pentru a reduce poverile fiscale în lipsa unor politici fiscale coordonate între guvernele afectate⁵¹.

Pentru a înțelege care este cea mai eficientă strategie în repetarea Dilemei Prizonierului, Axelrod aplică o nouă metodă: „Un turneu computerizat prin care să fie studiată alegerea eficientă în repetarea Dilemei Prizonierului corespunde acestei nevoi. În acest turneu fiecare participant scrie un program care conține o regulă pentru a selecta cooperarea sau necooperarea. Programul dispune de o istorie a jocului și se poate folosi de aceasta în momentul alegerii.”⁵² Astfel, Axelrod a invitat profesioniștii ai teoriei jocurilor să participe la acest turneu. Cea mai bună strategie s-a dovedit a fi TIT FOR TAT (ochi pentru ochi). Strategia începe cu o alternativă de cooperare și ulterior aplică ceea ce a ales celălalt jucător în mișcarea anterioară. Rezultatul este acela al unui grad ridicat de cooperare.

Succesul acestei strategii este dat de combinația trăsăturilor acesteia: este *drăguță*, conține *represalii* și este *clară*. „Caracterul drăguț previne problemele inutile. Represaliile descurajează cealaltă parte să persiste atunci când dezertarea este încercată. Iertarea sprijină restaurarea cooperării mutuale. Și claritatea sa o face inteligibilă și celuilalt jucător, dând naștere cooperării pe termen lung.”⁵³ Demonstrația lui Axelrod sprijină ideea posibilității emergenței normelor chiar și în situații caracterizate de antagonismul dintre cei implicați. Normele apar, potrivit rezultatelor lui Axelrod, prin intermediul alegerii raționale care conduce în mod inevitabil și necesar la adoptarea strategiei cooperării.

Cooperarea se poate realiza, în acest sens, între indivizi care provin din culturi și circumstanțe sociale diferite, din state diferite, cu credințe și tradiții diferite, cu particularități variate și din comunități cu ideologii diferite. „Cooperarea apare și în cele mai neașteptate situații.”⁵⁴ Normele dobândite pe această cale nu țin cont sub nici o formă de variabilele sociale, culturale și politice. Astfel de norme sunt cele care ar trebui să guverneze relațiile dintre indivizi în societatea globală.

Axelrod reușește să identifice anumite metode prin care cooperarea poate fi promovată. Astfel, cooperarea este stabilă dacă viitorul este suficient de important. Alternativa sustragerii de la cooperare poate atrage sancțiuni în interacțiunile viitoare dintre indivizi⁵⁵. Dacă există anticiparea că acestea vor fi importante, atunci există

⁵¹ Cf. Robert Axelrod, *The Emergence of cooperation among Egoists*, în „The American Political Science Review”, Vol. 75, Nr. 2, 1981, p. 307.

⁵² Robert Axelrod, *The evolution of Cooperation*, Basic Books, New York, 1984, p. 30.

⁵³ *Ibidem*, p. 54.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 73.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 126.

mai puține șanse ca unul dintre jucători să trădeze. Această condiție este îndeplinită în contextul globalizării. Cooperarea este dezirabilă în societatea globală pentru că trădarea presupune totodată excluderea de la avantajele și posibilitățile de dezvoltare într-un mediu care are capacitatea de a aplica anumite sancțiuni.

De asemenea, schimbarea recompenselor reprezintă o altă modalitate pentru promovarea cooperării. Sustragerea de la cooperare atrage anumite sancțiuni. Axelrod consideră că aceasta reprezintă una dintre responsabilitățile guvernării. Dacă un individ nu are motive personale de a coopera acestea vor fi obligate să se comporte cooperant prin aplicarea sancțiunilor. Nimănu-i nu îi face plăcere să-și plătească taxele asumându-și acele costuri directe, dar trebuie să facă asta pentru a beneficia de bunurile comune⁵⁶. Acesta este și motivul pentru care sunt acceptate pedepsele, legile care le reglementează și instituțiile care le aplică. Trădarea nu este atractivă câtă vreme există riscul de fi prins și trimis la închisoare. Similar, societatea globală se fundamentează pe cooperarea dintre persoane, iar riscurile pe care le presupune sustragerea ar trebui să fie similare. Cei care cooperează ar trebui să fie interesați ca și ceilalți să își asume costurile acestui comportament.

O altă metodă constă în educarea oamenilor astfel încât aceștia să-și poarte de grijă unii altora. O societate în care indivizii sunt interesați nu numai de bunăstarea personală, ci și de a altora are mai multe șanse de a dezvolta relații bazate pe cooperare⁵⁷. Aceasta ar trebui să fie o caracteristică relevantă în societatea globală. Cooperarea la acest nivel ar putea genera, pornind de la această metodă, normele care ar trebui să susțină dreptatea globală.

În fine, ultima metodă care este relevantă pentru studiul meu și pe care Axelrod o enunță este cea a asumării principiului reciprocității⁵⁸. Aplicarea strategiilor bazate pe reciprocitate sunt în beneficiul tuturor indivizilor, dar și al comunității. Acest principiu poate funcționa în societatea globală pentru că reduce posibilitățile de a profita de pe urma celuilalt sau de a-l exploata. Dreptatea globală poate exista într-un cadru normativ în care se regăsește și principiul reciprocității pentru că reduce numărul celor care s-ar sustrage cooperării sociale.

Axelrod reușește să demonstreze structura socială a cooperării și emergența normelor chiar și atunci când asumăm că cei care alcătuiesc o anumită societate sunt egoiști, interesați de propriile avantaje și scopuri. Cooperarea apare și pentru că există un principiu care susține că există o probabilitate ridicată ca strategiile care au succes să fie reproduse cu regularitate în viitor. Cea mai bună strategie rezultată din experimentul lui Axelrod, TIT FOR TAT, demonstrează posibilitatea unei societăți globale stabile, fundamentată pe cooperare și pe norme și instituții care apar din interacțiunile repetate între indivizi. Mai mult, „cooperarea poate fi începută de un mic grup de indivizi care sunt pregătiți să se implice în cooperarea colectivă chiar și într-o lume în care nimeni altcineva nu dorește să coopereze.”⁵⁹

Filosoful consideră că „răspândirea normelor globale a fost întotdeauna un proces progresiv. Dacă colonialismul, duelul și sclavagismul au fost eliminate, poate și alte

⁵⁶ *Ibidem*, p. 133.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 134.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 136.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 173.

forme de violență și de atacuri la adresa demnității umane pot urma.”⁶⁰ Împărtășesc credința lui Axelrod și consider că posibilitățile normative și instituționale contemporane au capacitatea de a eradica, într-un proces evolutiv, problemele stringente ale societății contemporane. Dreptatea globală poate fi susținută de emergența normelor și a instituțiilor care furnizează mecanismele de reglementare a comportamentelor individuale care să fie favorabile acestui deziderat. „O normă o dată stabilită poate avea o putere incredibilă.”⁶¹ Normele guvernează astăzi toate aspectele comportamentelor noastre sociale și politice. Normele se regăsesc în sistemul de legi, în sistemul de guvernare, în practica politică, în activitatea societății civile, în relațiile economice și politice dintre state, iar relevanța lor a fost dovedită din perspectiva sociologiei, antropologiei, psihologiei, științelor economice, a științelor politice și a filosofiei⁶². Avem motive serioase să credem că normele și instituțiile, dar și posibilitățile actuale cu privire la emergența acestora pot sprijini principiile dreptății globale în societatea contemporană.

Concluzii

Pornind de la o înțelegere particulară a globalizării ca fiind răspândirea planetară a conexiunilor dintre oameni și ca fiind principala sursă a alimentării schimbărilor semnificative care au loc în spațiul social global, concluzionez că putem identifica noi posibilități normative și instituționale în societatea globală. Noile relații sociale cu caracter global reprezintă principala sursă a cadrului normativ care se creează în societatea contemporană și care poate sprijini proiectele teoretice cu privire la dreptatea globală.

Normele și instituțiile au capacitatea, pornind de la argumentele prezentate, de a se dezvolta, de a evolua și de a se adapta în raport cu dinamica globalizării astfel încât să furnizeze mecanismele sociale necesare într-o societate nouă cum este cea globală. Cooperarea și conexiunile economice, culturale și sociale generează tipul de așteptări de care este nevoie pentru dobândirea stabilității societale.

Pornind de la analiza argumentelor lui David Hume, concluzionez că în societatea globală, chiar și dacă asumăm ideea că aceasta este dominată de anarhie și de interese egoiste, cea mai eficientă strategie este cooperarea. Normele globale ar putea rezulta din această cooperare care presupune o anumită regularitate, anumite așteptări de la ceilalți, drepturi și obligații. Dezvoltarea individuală precum și dezvoltarea noastră ca societate globală depind de emergența normelor globale. Mai mult, nu numai că este nevoie de asemenea norme, dar ele vor apărea, în cele din urmă, din recurența acțiunilor și experiențelor indivizilor determinată de alegerile raționale ale celor mai eficiente strategii de cooperare.

Mediul în care oamenii acționează în prezent este unul global în care există un număr nedeterminat de agenți care au propriile planuri și obiective și de aceea cred

⁶⁰ Robert Axelrod, *The Complexity of Cooperation*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1997, p. 42.

⁶¹ *Ibidem*, p. 44.

⁶² Cf. Robert Axelrod, *The Complexity of Cooperation*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1997, p. 45.

că este posibilă crearea unui cadru normativ care să faciliteze interacțiuni între persoane, realizate dincolo de contextul social și cultural din care aceștia provin.

Pornind de la tendința indivizilor de a alcătui și de a trăi în grupuri am constatat că singura strategie posibilă este cea a cooperării prin care grupul poate depăși obstacolele și prin care poate beneficia de toate avantajele mediului în care se desfășoară. Civilizația contemporană și societatea globală, în termenii lui Hayek, sunt posibile numai datorită capacității de adaptare comportamentală, învățării și cunoașterii temeinice a mediului care au prilejuit integrarea în grup a unui număr din ce în ce mai mare de membrii și cooperarea dintre ei. Societatea noastră contemporană caracterizată de relațiile sociale, economice și culturale globale poate fi interpretată ca fiind rezultatul evoluției permanente a omului (prin învățare și cunoaștere), a normelor și a instituțiilor care garantează succesul membrilor și al grupului și care au capacitatea de a atrage permanent noi membri.

Ordinea socială contemporană este determinată de faptul că normele și instituțiile eficiente vor prevala în competiția cu celelalte. Aceasta nu este construită rațional, artificială, naturală sau transmisă genetic. Este, în cele din urmă, rezultatul învățării regulilor de conduită și transmiterii acestei cunoașterii între generații. Înlocuirea instinctelor noastre cu norme a facilitat evoluția culturală și socială și a generat societatea globală.

Societatea contemporană reprezintă o ordine constituită prin intermediul selecției intergeneraționale a normelor și instituțiilor care contribuie la succesul grupului. Societatea globală poate fi considerată o ordine spontană, neintenționată în sensul că nimeni nu a construit și nu a pus în practică un proiect care să conțină metodele și instrumentele care să conducă la acest rezultat.

Analiza teoriei lui Axelrod conduce către concluzia că rezultatul experimentului său, cea mai eficientă strategie TIT FOR TAT, demonstrează posibilitatea unei societăți globale stabile, fundamentată pe cooperare și pe norme și instituții care apar din interacțiunile repetate între indivizi. Posibilitățile normative și instituționale ale lumii contemporane ne furnizează suficiente motive să credem că, printr-un proces evolutiv, problemele stringente ale societății globale pot fi eradicate așa cum au fost eliminate și alte forme de violență asupra demnității umane precum colonialismul și sclavagismul.

Rezultatelor teoriilor analizate pot fi aplicate în contextul problematicii specifice globalizării pentru că identificarea răspunsurilor cu privirea la emergența normelor nu se limitează la un anumit tip de societate. Procesele globalizării alimentează emergența unei societăți globale în care, conform argumentelor abordate, pot evolua norme și instituții. Relațiile sociale dintre indivizi, interesul lor personal, succesul acestor conexiuni, alături de celelalte motivații prezentate, vor determina emergența normelor, a instituțiilor și a cooperării necesare pentru a susține posibilitatea teoretică a dreptății globale.

Bibliografie

- Axelrod, Robert, *The Emergence of Cooperation among Egoists*, în „The American Political Science Review”, Vol. 75, Nr. 2, 1981.
- Axelrod, Robert, *The evolution of Cooperation*, Basic Books, New York, 1984.
- Axelrod, Robert, *The Complexity of Cooperation*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1997
- Bernheim, Douglas B., *A theory of conformity*, în „Journal of Political Economy”, 102 (5), 1994.
- De Vlieghere, Martin, *A reappraisal of Friedrich A. Hayek's cultural evolutionism*, în „Economics and Philosophy”, 10 (2), 1994.
- Edelman, Gerald, *Neural Darwinism, the Theory of Neural Group Selection*, Oxford University Press, Oxford, 1989.
- Festré, Agnès și Garrouste, Pierre, *The economic analysis of social norms: A reappraisal of Hayek's legacy*, în „Springer Science + Business Media”, 2009.
- Habermas, Jürgen, *A Political Constitution for the Pluralist World Society?*, în „Anales de la Cátedra Francisco Suárez”, nr. 39, 2005.
- Hardin, Russell, *The emergence of norms*, în „Ethics”, vol. 90, 1980.
- Hayek, Friedrich A. von, *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, University of Chicago, Chicago, 1978.
- Hayek, Friedrich A. von, *The Fatal Conceit. The Errors of Socialism*, University of Chicago Press, Chicago, 1991.
- Hayek, Friedrich A. von, *Constituția libertății*, Institutul European, Iași, 1998.
- Hayek, Friedrich A. von, *Law, Legislation and Liberty. A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy*, Routledge Classics, London and New York, 2013.
- Held, David și McGrew, Anthony, *The Global Transformations Reader, An Introduction to the Globalization Debate*, Policy Press, Cambridge, 2003.
- Hirst, Paul și Thompson, Grahame, *Globalization in Question: The International economy and The Possibilities of Governance*, Polity Press, Cambridge, 1996.
- Hodgson, Geoffrey M., *Hayek's Theory of cultural evolution: an evaluation in the light of Vanberg's critique*, în „Economics and Philosophy”, 7(1), 1991.
- Hume, David, *A Treatise of Human Nature*, Oxford University Press, London, 1960.
- Lachmann, Ludwig, *The Legacy of Max Weber*, Glendessary Press, Berkeley, 1971.
- Lewis, David, *Convention. A Philosophical Study*, Blackwell Publishers, Oxford, 2002.
- Menger, Carl, *Principles of Economics*, Ludwig von Mises Institute, Auburn, 2007.
- Mises, Ludwig von, *Human Action*, Contemporary Books, Chicago, 1966.
- Schelling, Thomas, *Dynamic Models of Segregation*, în „Journal of Mathematical Sociology”, 1971.
- Schelling, Thomas, *Micromotives and Macrobehavior*, W. W. Norton & Company, Toronto, 1978.
- Scholte, Jan Aart, *What is Globalization? The Definitional Issue – Again*, „CSGR Working Paper”, Nr. 109/02, 2002.
- Smith, Adam, *Avuția națiunilor*, Publica, București, 2011.

- Socaciu, Emanuel-Mihail, *Despre o tradiție evoluționistă în abordarea regulilor morale*, în Laurențiu Staicu (ed.), *Raționalitate și evoluție. Explorări filosofice ale complexității*, vol. I, Editura Universității din București, București, 2009.
- Ullman-Margalit, Edna, *The Emergence of Norms*, Oxford University Press, Oxford, 1997.
- Vanberg, Viktor, *Spontaneous market order and social rules: a critique of F.A. Hayek's Theory of Cultural Evolution*, în „Economics and Philosophy”, 2, 1986.
- Witt, Ulrich, *Evolutionary Economics: Some Principles*, în Ü. Witt (Ed.), *Evolution in Markets and Institutions*, Physica, Würzburg, 1993.

Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului POSDRU/159/1.5/S/133675 “Inovare și dezvoltare în structurarea și reprezentarea cunoașterii prin burse doctorale și postdoctorale (IDSRC – doc postdoc)”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.